

О. К. Ковальова

«ДІАЛОГИ: РУССО СУДИТЬ ЖАН-ЖАКА» ЯК ЧАСТИНА СПОВІДАЛЬНОГО ЦИКЛУ Ж.-Ж. РУССО

«Сповідь» (1765-1770), «Діалоги: Руссо судить Жан-Жака» (1772-1776) та «Прогулянки самотнього мрійника» (1776-1778) утворюють автобіографічно-сповідальний цикл Ж.-Ж. Руссо. Циклічність обумовлена спільністю тем, мотивів, авторських інтенцій. У такому різножанровому об'єднанні виникає художньо-психологічний портрет автобіографічного «я» Руссо. До того ж, цей портрет не є статичним, він розвивається та змінюється з плином часу, як змінюється живий письменник Руссо, що створив його. Зміщуються тематичні та емоційні акценти. Відкриваються інші аспекти особистості, до створеного портрету додаються нові штрихи.

Ж.-Ж. Руссо робить цикл своїх автобіографічних творів сповіддю душі. Характер і масштаб своєї особистості він усвідомлює в сентименталістському ключі, де інтелектуально-емоційна самосвідомість зосереджується на сфері почуттів, переживань, часто переживань негативних, меланхолійних. Його концепція людини входить у трактування людини культурою сентименталізму, передбачає особистість, здатну на глибокі й експресивні переживання, наполегливе прагнення пізнати й відверто репрезентувати світу читачів своє справжнє «я».

Центральна тема твору, позначена Руссо як «змова» (complot), настільки важка й хвороблива, що письменник працює над нею з перервами протягом чотирьох років. Цією обставиною Руссо пояснює неструнку тематичну композицію «Діалогів», що проявляється у численних повторах і поверненнях до тих самих мотивів (у цьому творі, як і у «Сповіді», присутня метатекстуальність - коментар до його проблем і форми). На думку І. В. Лук'янець, структура «Діалогів» розпадається ще й тому, що «над нею тяжіє ресентиментність спогаду» [4, с. 67]: звертання до минулого перетворюється на перерахування дрібних, упереджено оцінюваних фактів¹.

Події змови – об'єкт уваги Руссо і у «Сповіді», і в «Діалогах», і в «Прогулянках самотнього мрійника»: «У «Сповіді» змова – катастрофа, що забарвлює лінійно вибудовані події, які передують їй і йдуть за нею. У «Діалогах» «змова» – головна тема, у якій намагається розібратися автор, створюючи складну систему дзеркал і масок. У «Прогулянках» же змова – далекий грім, відгомони якого чутні, не є небезпекою, але заподіюють біль» [3, с. 177]. Цей тематичний перегук скріплює цикл, що тяжіє до трилогії.

¹ Навпроти будинку Руссо вороги спеціально влаштовують лавку, звідки можна спостерігати за тими, хто його відвідує; замок його дверей обладнують особливим механізмом; ноти і слова його романсу спеціально знищують, і його неможливо знайти у жодній книжковій лавці тощо.

«Діалоги» вивчаються фахівцями як твір, що уточнює морально-філософську й естетичну проблематику «Міркувань», «Еміля», «Нової Елоїзи», «Сповіді». Як у фундаментальних роботах [1;13;14;8], так і в статтях [16] літературознавці звертаються до «Діалогів» з наміром розглянути проблеми самотності [1, с. 291], адекватності самозображення [14], концепцію подвійності рефлексії [13; 14], висвітливши позицію Руссо комплексно, з різних боків. У цих роботах накопичено багато цікавих окремих спостережень і висновків. «Діалоги» співвідносяться з іншими автобіографічними творами, але їх місце й роль у циклі майже не розглядаються. А між іншим, у цьому творі, присвяченому окремому епізоду біографії Руссо, названому ним «змова» (на відміну від життєписної темпоральності «Сповіді»), знаходить подальше втілення, діалогізм, усвідомлення «іншості» у своєму «я» самим та іншими, що дано вже у першому творі циклу й служить їх об'єднанню.

Ж. Старобінський [13] досліджує одну із ключових для руссоїстського автобіографізму тем – самотність – у ракурсі поняття «тиша» (*silence*), що, наприклад, у пасторальній традиції Франції трактувалася як вища «благість» для об'єднаних «шляхетною приязню» (*l'amitie*) персонажів («Астрея» д'Юрфе). Цього автобіографічний герой циклу Руссо позбавлений, трагічно переживаючи свою самотність і ворожість «інших». Художньому втіленню духовної ізоляції героя, на думку Ж. Старобінського, багато в чому сприяє закладена у текст теза про мовчання сучасників, відсутність будь-яких реакцій на пропонувану ним «правду про себе» [13, с. 267-268]. Додамо, що це викликає особливу емоційну напруженість, експресію роз'яснювальних інтерпретацій та самоінтерпретацій Руссо. Різні форми самопрезентації в автобіографічній прозі являють собою спроби Руссо зруйнувати тишу, пробити навколишній вакуум, достукатися до свідомості читача.

І. Варгас [16], на відміну від Ж. Старобінського, вважає, що особливість руссоїстського спілкування з читачем полягає у послідовному виключенні різних типів адресатів з поля впливу тексту. Тим самим Руссо залишає єдину інстанцію, здатну остаточно зрозуміти й осмислити написане – самого себе. Здається, що можна примирити ці точки зору: з одного боку, «мовчання» змушує Руссо активно апелювати до читача, з іншого – звертатися до читача «ідеального», здатного його зрозуміти й поспівчувати.

М. Ейжельдінгер [7], що присвятив «Діалогам» спеціальну главу монографії («*La conquete du dedoublement //*»), досліджує специфіку роздвоєння персонажа в них на «Руссо» і «Жан-Жака». На думку вченого, портрет «Жан-Жака», створений в уяві широкого загалу під впливом його ворогів, що не має нічого спільного з реальним прототипом, можна трактувати як міфічний. Основне завдання Руссо-автора полягає в руйнуванні цього міфу, у створенні портрета, в якому аспекти «бути» і «здаватися» не суперечили б один одному й об'єдналися б у гармонійній єдності особистості [7, с. 296]. Продовживши ідею міфотворчості в автобіографічних творах Руссо, можна дійти висновку, що, зруйнувавши один міф про себе, Руссо, по суті, заміняє його іншим, який

позитивно репрезентує «я»: прагнення виправдатися виявляється поєднанням із бажанням зобразити свій художній портрет таким, яким би письменник хотів залишитися у пам'яті нащадків.

Жак Бертольд, виявляючи ідейно-художню своєрідність «Діалогів», розглядає їх як твір, що реалізує (крім «Сповіді») девіз, який Руссо обрав для одного зі своїх «Міркувань» – «Той, що присвятив життя істині» (*Vitam impendere vero*). Додамо, хоча ця «істина» у Руссо досить суб'єктивна й конструюється ним тенденційно. У статті з однойменною назвою [5] дослідник доводить, що творчі інтенції Руссо спрямовані на художнє втілення образу захисника правди: «Руссо» концентрує свої зусилля на тому, щоб створити портрет «Жан-Жака», що відповідає девізу. У цьому аспекті «Діалоги», на думку Ж. Бертольда, являють собою «*etapes constructives du processus de rehabilitation*» [5, с. 151]¹.

Науковий інтерес українських і російських літературознавців до «Діалогів» невеликий. Вони залишаються не перекладеними ні на російську, ні на українську мови. Однак останнім часом у ситуації, що склалася, намітилися зміни. У статті І.В. Лук'янець «Еволюція структури спогаду в автобіографічній трилогії Ж.-Ж. Руссо» [4] «Діалоги» розглядаються в ряді автобіографічних творів письменника. В іншій роботі – «Сцена й лаштунки» в автобіографічній прозі Руссо» [3] – вчений із Санкт-Петербурга робить «Діалоги» основним об'єктом вивчення. Дослідник переконливо доводить, що «Діалоги» більшою мірою, ніж інші автобіографічні твори Руссо, демонструють сценарно-постановний, театральний спосіб мислення письменника. Ідея опозиції героя-одинака організованим «змові» недоброзичливців дозволяє, на думку І. В. Лук'янець, співвіднести «Діалоги» з театральним дійством, у якому головна дійова особа перебуває на сцені й розповідає про себе глядацькому залу [3, с. 175]. Не спростовуючи цю думку, хоча вона й здається багато в чому суперечливою², підкреслимо, що Руссо заголовком пропонує ситуацію «суду», в якому споконвіку є присутнім скоріше ритуальність, ніж «сценічність», і діалогізм виконує функцію суддівського «самозахисту» «Руссо» свого «я» як «Жан-Жака».

У контексті проблеми авторської самоідентифікації «Діалоги» становлять інтерес не тільки як самостійний твір, але і як частина сповідального циклу. Адже Руссо обирає інший спосіб художньої автоінтерпретації, відмінний від «Сповіді» та «Прогулянок», Мета даної статі полягає у виявленні тематично-інтенціональних компонентів, які поєднують «Діалоги» зі «Сповіддю» та «Прогулянками».

¹ Об'єктом спеціального вивчення «Діалоги» є й для дослідників-філософів. І. Варгас, який в останні роки активно займається філософським аспектом спадщини Руссо, у статті «*Les Dialogues, une Histoire du fanatisme*» [IS] підходить до них через призму поняття «еюслезіастський фанатизм». Докладно розроблена у «Діалогах» тема змови, на думку І. Варгаса, дозволила Руссо простежити механізми створення та функціонування ідеологічного тоталітаризму в суспільстві. «*Une thorie du complot est une analyse du totalitarisme idiSologique*» [15, с. 86], за якого суспільству нав'язується певне бачення речей і підтримується сліпа віра у проповідувані постулати.

² М.М. Бахтін вважав, що діалог як «реагування слів на слова» [2, с. 126] відрізняється від драматичного діалогу, що складається з реплік персонажів, без «всеохопного авторського контексту». В автобіографічних «Діалогах» Руссо авторський контекст складається з реальних біографічних фактів, передмови тощо, що не дозволяє його ототожнити з драматичним словом, хоча елемент театральності в ситуації «суду» й присутній.

Особливість автобіографізму «Діалогів» пов'язана з прийомом роздвоєння Жан-Жака Руссо на двох героїв – «Руссо» та «Жан-Жака». Сюжет побудований на дискусії «Руссо» з таким собі Французом щодо особистісних та письменницьких якостей «Жан-Жака». Француз висловлює думку типового члена суспільства, чия точка зору сформована під впливом неправдивих публікацій на адресу «Жан-Жака». Для нього «Жан-Жак» – бездарність і лицемір, позбавлений моральних принципів, а тому не здатний створити «Емілія» і «Нову Елоїзу», які пронизані любов'ю до чеснот. «Il n'a pas écrit un seul mot de tout cela ... il en est incapable» [12, с. 693]. «Руссо» у діалозі спирається на твердження, що всі твори «Жан-Жака» вийшли з-під його пера й неодмінно є відбиттям його душі (*ame, coeur*), категорії, високо поцінованої етикою й естетикою сентименталізму [12, с. 689]. «Жан-Жак» видається йому людиною високих моральних переконань, скромною, чесною, яка стала жертвою наклепу. Створюється портрет «Жан-Жака», що по суті стане автопортретом Руссо-творця.

«Руссо» не знайомий із «Жан-Жаком», але знає його твори й захоплюється ними – Француз їх ніколи не читав. У запалі дискусії «Руссо» спадає на думку познайомитися із самим «Жан-Жаком» – Француз погоджується прочитати його твори. Після обміну думками про побачене й прочитане обидві сторони виявляють у моральному обличчі «Жан-Жака» подібні риси: чесність, скромність, порядність, чутливість. За цією спільністю вражень стоїть важлива для Руссо ідея адекватності, духовної відповідності між автором та його твором. «Ses livres ne peuvent mentir et la verite de l'homme garantit la verite de Poeuvre» [6, с. 343]. Як пише Роже Пайо, «si ... nous scrutons les livres d'un ecrivain ou d'un penseur, nous devons pouvoir y retrouver la figure de l'homme qui a compose cette oeuvre» [11, с. 156]. Всі три твори циклу доводять, що Руссо усвідомлював неминучість трансформації реальності в художньому тексті, але все-таки прагнув показати свою щирю сутність¹.

Під час дискусії «Руссо» докладає всіх зусиль для того, щоб захистити добре ім'я «Жан-Жака» і переконати свого опонента в помилковості його суджень. Зі свого боку, Француз не тільки «porte-parole de toutes les calomnies» [10, с. LVI], це людина думуюча, здатна на аналіз і оцінку фактів: після довгих іколивань і суперечок він частково приймає позицію Руссо. Вона виступає як результат дебатів, діалог досягає своєї мети – реабілітації «Жан-Жака». Руссо, як і просвітитель, вірить у силу слова, у вербальні способи переконання. У генетичному архетипі його «суду» лежить давня французька літературна традиція, що йде від середньовічних божих судів, «судів любові» у «Романі про Розу», дискусій про природу любові в галантних та пасторальних романах XVII ст.

¹ При цьому необхідно підкреслити, що Руссо, як будь-який автор-творець, *свідомо* малював художній образ свого «я», зображуючи його таким, яким би він хотів закріпитися у культурній пам'яті. В автобіографічному циклі співіснують дві протилежні творчі інтенції в репрезентації «я», причому очевидно, що перемагає остання.

Відомий французький літературознавець Ж.-Л. Лесеркль вірно відзначає дві сторони в образі Француза, неузгодження яких, на його думку, робить Француза «*personnage chimerique*» [9, с. 448]. На початку «Діалогів» висловлювання Француза часто доходять до абсурду: так, він висміює твори «Жан-Жака», одночасно зізнаючись, що не читав їх. У Діалозі другому він демонструє розумний намір пізнати «Жан-Жака» як людину і як письменника, нарешті, у фіналі, хоч і частково, визнає помилковість своїх суджень. Здається, деяка схематичність, відсутність художньої єдності образу пов'язані з тим, що Руссо мало піклувався про форму свого твору, оскільки в його очах йшлося про життя і смерть людини [9, с. 449].

Приєм художнього «роздвоєння особистості» повертає читача до проблем, характерних для автобіографізму Руссо: самодослідження, глибинні психологічні причини поведінки індивіда, стосунки особистості та соціуму. «Роздвоєння» – художній прийом – виступає засобом самодослідження [10, с. LVI], психологічним методом, який розкриває глибинні причини вчинків, що відображають сутність особистості [10, с. LVII]. Це «дозволяє Руссо звернутися до особливої оптики,... подивитися на себе збоку, щоб виправдати або засудити, об'єктивувати себе» [3, с. 178].

Разом з тим наявність двох персонажів дозволяє розкрити й іншу тему, тільки позначену у «Сповіді». У своїй драматичності виникає проблема бачення самого себе зсередини і його розбіжності з баченням оточуючих. Письменник усвідомлює роль «іншого» й «іншості» в операції «роздвоєння» автобіографічного героя. При цьому він прагне переконати і свого співрозмовника Француза, і свого читача, що його самобачення істинне, а думка «інших» або помилкова, або хибна. «Руссо»-учасник діалогу з'являється таким, яким бачить себе Руссо-автор, образ «Жан-Жака» сформований нібито неправильними судженнями про нього публіки. І завдання «Руссо» і Руссо змалювати його справжнє морально-психологічне обличчя. За рахунок такого дистанціювання Руссо прагне відокремити неправду від істини, і, зосередившись на образі «Жан-Жака», показати, що більша його частина є плодом спланованого наклепу недоброзичливців.

Тема «суду», вперше запропонована у «Сповіді», у «Діалогах» має інше наповнення. «Сповідь» реалізує метафоричне значення поняття «суд»: під покривом звертання до Божого суду Руссо апелює до людей. Композиція «Діалогів» являє собою художнє втілення передбаченого законом людського суду, у якому обвинувачуванним є «Жан-Жак», а роль обвинувача відведена Французові¹. Захищаючи «Жан-Жака» перед особою Француза, «Руссо» фактично стає його адвокатом. Головна роль – роль судді – залишена читачеві, причому не стільки сучасникові, скільки нащадкові. Саме такий читач, на

¹ Зображення суду здійснюється відповідною лексикою: обвинувач (*accusateur*), обвинувачений (*accusé*), суддя (*juger*), судити (*juger*).

переконання Руссо, здатний почути обидві сторони, і, взявши до уваги докази, винести справедливе рішення. «La question si cavalierement décidée dans notre siecle sera mieux discutée dans un autre ... quand dans les générations méilleures celle-ci aura été mise à son prix» [12, с. 970].

Автобіографізм «Діалогів» виявляє деякий історичний оптимізм, пов'язаний із надією відновити добре ім'я героя у процесі його словесного виправдання. У Діалозі третьому Француз, як відзначалося, погоджується з деякими твердженнями «Руссо». Всупереч своїй початковій думці він визнає, що «Жан-Жак» чесна й порядна людина, що наклепницька змова проти нього існує й вона несправедлива. «Le public est trompe, je le vois, je le sais ... Vous m'avez inspire autant d'estime pour sa (de Jean-Jacques - E. K.) patience et sa douceur que de compassion pour ses infortunes» [12, с. 940]. Так само, як і «Руссо», Француз вважає за необхідне, щоб правда дійшла до нащадків. Це дало підставу «Руссо» висловити надію на те, що після смерті «Жан-Жака» та його гонителів їх підступ буде розкритий, а його пам'ять виправдана («pressentiment qu'apres sa (de Jean-Jacques - E. K.) mort et celle de ses persecuteurs leurs trames seront decouvertes et sa memoire justifiee» [12, с. 954]).

«Руссо судить Жан-Жака» як друга спроба художнього самоаналізу міцно входить в ідейну тканину автобіографічного циклу письменника. Автобіографічно-сповідальне самопізнання «Сповіді» змінюється діалогічною ситуацією «я» – «інші», де на тлі спільних психологічних мотивів (ворожість світу, оточення, самотність) яскраво домінує пафос самовиправдовування. Специфіка автоінтерпретації в «Діалогах» реалізує одне з ключових положень руссоїстського автобіографізму: драматичність конфлікту особистості й суспільства. Спосіб зняття цієї колізії, що передбачає індивідуалізм як самодостатню форму існування, Руссо запропонує у завершальному творі циклу – «Прогулянках самотнього мрійника».

ЛІТЕРАТУРА

1. Верцман И. Е. Жан-Жак Руссо. – М.: Художественная литература, 1976. – 310с.
2. Волошинов В. Н. (Бахтин М. М.). Марксизм и философия языка // Бахтин М. М. Фрейдизм. Формальный метод в литературоведении. Марксизм и философия языка: Статьи. – М.: Лабиринт, 2000. – С. 605-636.
3. Лукьянец И. В. «Сцена и кулисы» в автобиографической прозе Руссо // XVIII век: театр и кулисы. – М.: МГУ, 2006. – С. 174-180.
4. Лукьянец И. В. Эволюция структуры воспоминания в автобиографической трилогии Ж.-ОК. Руссо // Художественный текст: Структура и поэтика: Межвузовский сборник / Под ред. И. П. Куприяновой. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2005. – С. 61-71.
5. Berchold J. Vitam impendere vero // Europe. – Octobre. – 2006. – №930. – P. 141- 160.

6. Delon M., Mausi R. et Menant S. Histoire de la litterature franfaise. De l'Encyclopedic au Meditations. - P.: Flammarion, 1998. - 479 p. - Bibliogr.: p. 455- 476.
7. Eigeldinger M. Jean-Jacques Rousseau. Univers mythique et coherence. - Neuchatel: La Baconniere, 1978. - 324 p.
8. Goldschmidt G.-A. Jean-Jacques Rousseau ou l'esprit de solitude. - P.: Phebus, 1978. -191 p.
9. Lecercle J.-L. Rousseau et l'art du roman. These pour doctorat a lettres presentee a la Facult6 des Lettres et Sciences humaines l'Universite de Paris. - P.: Armand Colin, 1969.-472 p.
10. Osmond R. Introduction. Rousseau juge de Jean-Jacques. Dialogues // Rousseau J.-J. Oeuvres completes. Les Confessions. Autres textes autobiographiques. - P.: Gallimard, 1959. - P. XLV-LXXII.
11. Payot R. Essence et temporal^ chez Jean-Jacques Rousseau. These presentee devant l'Universite de Paris IV le 19 fevrier 1972. - Lille: Universite de Lille, 1973. - 464 p. - Bibliogr.: p. 456-463.
12. Rousseau J.-J. Rousseau juge de Jean-Jacques. Dialogues // Rousseau J.-J. Oeuvres completes. Les Confessions. Autres textes autobiographiques. - P.: Gallimard, 1959. -P. 657-992.
13. Starobinsky J. Jean-Jacques Rousseau: La transparence et l'obstacle. - P.: Gallimard, 2006. - 457 p. - Bibliogr.: p. 445-451.
14. Starobinsky J. L'Oeil vivant. - P.: Gallimard, 1961. - 262 p.
15. Vargas Y. Les Dialogues, une theorie du fanatisme // Vargas Y. Les promenades materialistes de Jean-Jacques Rousseau. - P.: Le Temps des Cerises, 2005. - P. 82- 90.
16. Vargas Y. «Ne me lisez point» // Vargas Y. Les promenades materialistes de Jean-Jacques Rousseau. - P.: Le Temps des Cerises, 2005. - P. 206-210.

АНОТАЦІЯ

Ковальова О. К. «Діалоги: Руссо судить Жан-Жака» як частина сповідального циклу Ж.-Ж. Руссо.

Статтю присвячено автобіографічному твору Ж.-Ж. Руссо «Діалоги: Руссо судить Жан-Жака» (1772-1776). Твір розглядається як частина сповідального циклу, до якого входять також «Сповідь» (1765-1770) та «Прогулянки самотнього мрійника» (1776-1778). Виявляються спільні теми та мотиви, завдяки яким «Діалоги» міцно входять в ідейну тканину автобіографічного циклу.

Ключові слова: автобіографізм, сповідальний цикл, діалог.

АННОТАЦИЯ

Ковалева Е. К. «Диалоги: Руссо судит Жан-Жака» как часть исповедального цикла Ж.-Ж. Руссо.

Статья посвящена автобиографическому произведению Ж.-Ж. Руссо «Диалоги: Руссо судит Жан-Жака» (1772-1776). Произведение рассматривается как часть исповедального цикла, куда входят также «Исповедь» (1765-1770) и «Прогулки одинокого мечтателя» (1776-1778). Выявляются общие темы и мотивы, благодаря которым «Диалоги» прочно входят в идейную ткань автобиографического цикла.

Ключевые слова: автобиографизм, исповедальный цикл, диалог.

SUMMARY

Kovaliova O. K. «Dialogues: Rousseau Judge of Jean-Jacques» to be part of J.-J. Rousseau's confession cycle.

The article is devoted to autobiographical work of J.-J. Rousseau «Dialogues: Rousseau Judge of Jean-Jacques» (1776-1778). Work is considered to be part of confession cycle, in which there are also «Confession» (1765-1770) and «Reveries of a Solitary Walker» (1776-1778). In this article general themes and motives are come to light. Thanks to these themes and motives «Dialogues» are stable to be part of ideological line of autobiographical cycle.

Keywords: autobiographism, confession cycle, dialogue.